

ISTORIA GÂNDIRII ECONOMICE

Cantemir – *oeconomiae peritus*

George Virgil STOENESCU

Banca Națională a României
Academia de Studii Economice, București

Abstract

This paper aims at highlighting several origin mercantilist ideas in the works of Dimitrie Cantemir (1673-1726). These ideas resemble those expressed by Antoyne de Montchréstien and Peter the Great, but they are clearly and particularly defined. His mercantilist and commercialist ideas, expressed so clearly especially in his work *Description of Moldavia*, represent an exceptional symbiosis between his economic thinking. Originally a resolute supporter of absolute monarchy, he become gradually acquainted with the new thinking of bourgeoisie and with the forward-looking ideas as Niccol  Machiavelli, Antoyne de Montchréstien and Thomas Mun.

Keywords: *economist, mercantilism, trade, absolute monarchy, national particularities.*

JEL classification: B11, B31.

Comemorarea lui Dimitrie Cantemir (1673-1723) de către Banca Națională a României aduce cu necesitate cerința unor noi deslușiri în aura enciclopedică a principelui polihistor. Acest “filozof între regi, dar și rege între filozofi” a fost (și nu în ultimul r nd!) un priceput în economie – *oeconomiae peritus*.

Într-adevăr, vasta operă a domnitorului-academician cuprinde prețioase elemente de gândire economică, care tind să se închege într-un sistem unitar în lucr -

rile sale de maturitate: *Istoria ieroglifică* 1705; *Monarhiarum physica examinatio* (*Studiu asupra naturii monarhiilor*) 1714; *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae* (*Descrierea statului vechi și contemporan al Moldovei*) 1716; *Incrementorum et decrementorum Aulae Othomannicae* (*Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman*) 1716¹ și lucrarea rămasă neterminată *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* 1717-1723. Cantemir însă nu a reușit și nici nu putea să reușească,

datorită condițiilor social-istorice în care a trăit, să pătrundă în esența fenomenului economic și nici nu l-a considerat, deși uneori s-a oprit îndelung asupra lui, factor determinant în evoluția societății. De altfel, factorul economic ca element de gândire laică, realistă, a marcat eforturile lui Cantemir de eliberare de sub tutela ideologiei mistico-medievale. Astfel de elemente de gândire laică sunt detectabile însă, în cultura românească mai demult, în operele cronicarilor Grigore Ureche, Miron și Nicolae Costin, stolnicului Constantin Cantacuzino, fraților Greceanu, și spătarului Nicolae Milescu. Dimensiunea culturală a secolului al XVII-lea este susținută și de scrierile mitropoliților Varlaam și Dosoftei. Se poate deci afirma că opera lui Cantemir nu a apărut pe un teren gol, dar marele învățat depășește nivelul anterior de gândire, reprezentând “un moment *esențial* (s.a.), *de cotitură* (s.a.), dinspre medievalitate spre modernitate”². El este printre primii la noi, dacă nu primul, care a încercat o *analiză economică* a fenomenelor, care s-a manifestat ca un gânditor în domeniul economic.

Considerăm că apropierea de fenomenul economic a fost hotărâtoare pentru ilustrele sale studii istorice, dându-i posibilitatea unor intuiții dialectice în explicarea evoluției fenomenelor sociale, prin cauze interne. Cantemir a intrat în rezonanță cu tipul de gândire comun enciclopediștilor din secolul al XVIII-lea, atunci când a explicat istoria unui imperiu în procesul ei evolutiv³.

Gândirea sa economică o găsim conjugată intim, și de multe ori greu de descifrat, cu ansamblul gândirii sale filozofice, religioase, istorice și politice. Dimitrie Cantemir nu a scris nicio lucrare cu un caracter strict economic, dar importante aspecte economice sunt prezente

în opera sa. Gândirea economică iese mai bine în relief în *Descrierea Moldovei*, care depășește prin concepție, structură și bogatul material prelucrat lucrările similare ale vremii, pe care Cantemir le-a cunoscut, caracteristică fiindu-i pornirea spre investigarea exhaustivă⁴. Ea oferă un bogat material de caracterizare a stării și istoriei Moldovei din multe puncte de vedere, iar cel economic nu este pe ultimul loc. În cadrul multiplelor probleme economice abordate de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*, menționăm ca deosebit de semnificative: problema proprietății feudale și a originii sale, parțial just explicată, geneza relațiilor de aservire în Moldova, problema raporturilor dintre boieri și țărani (remarcabilă fiind combaterea exploatarei excesive a țăranimii aservite), a raporturilor dintre Moldova și Poartă, importanța dezvoltării producției de mărfuri, a comerțului în general, a celui exterior în speță, importanța dezvoltării potențialului financiar al țării, ca urmare a existenței unei cantități cât mai mari de bani în țară și a unei balanțe comerciale cât mai echilibrate.

Pe Cantemir însă nu-l putem revendica drept economist *à outrance*, dar greșit ar fi să nu se pună în evidență valoroasele idei economice cuprinse în multe din operele sale și îndeosebi, în *Descrierea Moldovei*⁵.

Încercările de relevare a unor aspecte ale gândirii economice din opera principalului moldovean au generat dispute pe linia aprecierii caracterului coordonatelor ei: a fost sau nu a fost ea o gândire de factură mercantilistă? Pavel Dan, în plină guvernare totalitară, a avut curajul să adopte un răspuns pozitiv, încercând să-i încadreze gândirea economică în canoanele mercantilismului occidental⁶. Alții (cei mai mulți!), văzând că nu pot cuprin-

de ideile economice ale lui Cantemir în patul procustian al vreunei doctrine economice apusene, l-au decretat ca nemercantilist. Valoroasa gândire economică a lui Cantemir nu se cuvine a fi apreciată exclusiv, și nici măcar în primul rând, prin calchierea pe vreun șablon străin. Ea trebuie înțeleasă în contextul condițiilor care au generat-o și prețuită ca atare. Plămădită într-o minte enciclopedică, marcată de lumina geniului⁷, gândirea economică a lui Cantemir a suferit influențele epocii și a purtat amprentele ei. Dar ea și-a format articulațiile fundamentale, și altfel nu se putea la un patriot înflăcărat cum a fost Cantemir, în funcție de condițiile și exigențele propășirii patriei sale.

Iată ce scria academicianul N. N. Constantinescu, încercând o încadrare în istoria gândirii economice românești a lui Dimitrie Cantemir: “În *Istoria ieroglică* (1705), el afirma net demnitatea omului ca ființă rațională și liberă; el a fost, de asemenea, unul dintre primii europeni care a susținut problema creșterii și descreșterii imperiilor (*Istoria Imperiului Otoman. Creșterea și descreșterea lui, 1714-1718*)⁸ potrivit unei legi a naturii, în fond e o teorie a ciclului istoric. Lucrarea sa *Descrierea Moldovei* (probabil 1716), elaborată pentru Academia din Berlin, va fi una din primele încercări de monografie complexă, geografică, istorică și economică-socială, elaborată de o manieră mercantilist descriptivă. Poziția economică de esență mercantilistă este de înțeles având în vedere răspândirea curentului mercantilist în Europa occidentală, dar și în anumite forme în cea orientală. Particularitatea care se observă la Cantemir constă în aceea că el așează ideile mercantiliste pe o problemă economică și politică a unei economii de natură feudală, anume cea românească, aflată într-o

formă de interferență între Orient și Occident.”⁹

Apare deci clară filiația de idei dintre doctrina mercantilistă și concepția economică a lui Dimitrie Cantemir. Cum se raportează principiile moldovean la paradigma primului curent de gândire economică burgheză? Răspunsul la această întrebare este poate mai bine să-l înconjurăm cu determinări, decât să-l afirmăm cu orice preț.

Nu ne propunem aici să analizăm în detaliu curentul de gândire mercantilist în sine¹⁰. Problema ne interesează numai în legătură cu Dimitrie Cantemir.

Acest prim curent de gândire economică burgheză, din Europa perioadei de tranziție de la economia feudală la economia capitalistă, a exprimat interesele burgheziei comerciale din secolele XV-XVIII, fiind caracteristic stadiilor cooperăției simple capitaliste și celei manufacturiere. Printre reprezentanții mai de seamă ai curentului se numără: Thomas Smith, William Stafford, Edwards Misselden, Thomas Mun, J. Child, J. Gee în Anglia, Antoyne de Montchréstien și J. B. Colbert în Franța, G. Scaruffi și A. Serra în Italia, Oldenbarnevelt, P. van Dam și G. C. Klerk de Reus în Olanda, Luiz Ortiz în Spania, A. Ordîn-Nașciokin, I. Krijanici și I. T. Posoșkov în Rusia, iar în Țările Române, Dimitrie Cantemir.

Mercantiliștii au fost *hipnotizați de aur*, așa cum fiziocrații au fost de agricultură, considerând banii drept forma ideală a avuției naționale. Colbert a sintetizat aceasta în fraza celebră: “*il n' y a que l'abondance d' argent qui fasse la grandeur et la puissance d' un état*”.

A. Schatz¹¹, și pe urmele lui, Eli F. Heckscher, distingea în cadrul mercantilismului trei curente. În primul rând, *mercantilismul metalist* sau *bullionist* (carac-

teristic Spaniei, Portugaliei și Italiei), curent pe care Marx îl va încadra în *mercantilismul timpuriu* sau ceea ce a numit el *sistemul balanței monetare* și care urmărea în practică sporirea rezervei de metale prețioase a țării respective. În al doilea rând, *mercantilismul agrar și industrial* (colbertismul), prezent în Franța și, în fine, *mercantilismul comercialist și navighetist*, specific Olandei și Angliei. Ultimele două curente pot fi regăsite în ceea ce Marx a considerat *mercantilismul dezvoltat* sau *sistemul balanței comerciale*. Considerăm, de aceea, ca extrem de discutabilă aserțiunea lui George J. Stigler, cum că mercantilismul ar fi un curent de gândire lipsit de evoluție în planul procesului ideatic cumulativ¹². Nici Edgar Stevenson Furniss în *The Position of the Laborer in a System of Nationalism* (1920), nici Eli F. Heckscher în lucrarea menționată și nici Jacob Viner în *Studies in the Theory of International Trade* (1937), unde primele două capitole sunt dedicate mercantilismului, nu afirmă acest lucru. Faptul că Viner surprinde caracterul tot mai sofisticat și stufos al argumentării teoretice mercantiliste, paralel cu perpetuarea unor erori în plan gno-seologic, nu îndreptățește concluzia lui Stigler că: “Dezvoltarea analizei (mercantiliste – n.ns.) nu a fost pur și simplu de natură cumulativă: nu suntem deloc într-o poziție mai bună în studiul comerțului exterior dacă ne-am fi născut în 1680 mai degrabă decât în 1580”¹³.

Mercantilismul dezvoltat avea la bază asigurarea unei balanțe comerciale active și, ca atare, *intervenția masivă a statului* în relațiile economice externe. Or, ceea ce caracterizează gândirea economică mercantilistă, gândire apărută într-o epocă numită sugestiv de Marx *preistoria capitalului*, este tocmai *spiritul de subordon-*

are care, după A. Schatz, constituie *su-fletul mercantilismului*. Această *idee de autoritate*, care să permită intervenția puternică a statului (și care, după Paul Harsin¹⁴, viza subordonarea economicului față de politic), corespundea concepției politice a monarhiei absolute, formând ideea fundamentală a mercantilismului. Majoritatea specialiștilor a constatat însă că mercantilismul nu constituie o doctrină fixă și organic articulată, ci este mai mult un sistem de măsuri practice, care se dezvoltă ca urmare a nevoilor financiare ale statelor în devenire sau desăvârșire. El ar putea atunci fi considerat – așa cum face Heckscher – “o fază în istoria politicii economice”¹⁵. Variantele naționale au făcut ca mercantilismul să se deosebească de la țară la țară, să evolueze de-a lungul secolelor. Deci, mai mult în politica economică a oamenilor de stat (Cromwell, Colbert, Petru cel Mare) decât în literatura vremii se reflectă esența mercantilismului. Poate că mercantiliștii pot fi cel mai bine caracterizați nu printr-o teorie economică comună bine definită, cât mai ales printr-o combinație de tendințe teoretice (așa cum a remarcat W. Roscher), fiecare accentuând unele sau altele din ele¹⁶.

Urmărind raportul dintre mercantilism și teoria comerțului internațional, credem că nu greșim afirmând că *prima concepție mai încheată privind rolul comerțului exterior în cadrul economiei naționale o întâlnim la mercantiliști*, mai precis la reprezentanții *mercantilismului dezvoltat*¹⁷. În acest sens, ne apar semnificative lucrările lui Sir Thomas Smith (*Discourse of the Commonweal of this Realm of England -1549*)¹⁸, Thomas Mun (*England's treasure by Forraign Trade: Or, the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure - 1664*) și Joshua

Gee (*The trade and navigation of Great Britain considered* – 1729)¹⁹. Dacă în mercantilismul timpuriu se pune accentul pe o balanță monetară activă (de exemplu W. Stafford), în schimb, în faza sa evoluată, se considera esențială realizarea unei balanțe comerciale active. În lucrarea amintită, Sir Thomas Smith scria: “Trebuie să ne păzim întotdeauna să cumpărăm de la străini mai mult decât le vindem”²⁰. Fernand Braudel consideră că: “Această frază spune esențialul a ceea ce trebuie să știm despre balanță, poate a tot ceea ce s-a știut vreodată despre ea /.../. Întreaga politică mercantilistă tinde spre o balanță cel puțin echilibrată”²¹.

Pentru aceste motive, mercanțiștii au considerat ca principală sursă a profitului, și deci a avuției naționale, comerțul exterior și au militat pentru o *politică protecționistă*, capabilă să ocrotească activitatea negustorilor autohtoni de concurența străină. A stabili însă, pe această bază, o filiație prea strânsă între mercanțiști și Friedrich List, campionul protecționismului secolului al XIX-lea, ni se pare a forța nota²². Absolutizarea rolului comerțului exterior în sporirea avuției naționale, credem că se explică prin rolul dominant al capitalului comercial față de cel industrial în epoca respectivă, precum și prin nivelul scăzut de dezvoltare a analizei economice. Dacă se are în vedere însă, politica economică preconizată și anume reducerea importului, prin taxe vamale sau prin diminuarea consumului excesiv al clasei feudale și expansiunea exportului, doctrina *mercantilismului dezvoltat* poate fi socotită progresistă pentru vremea ei, fapt ce le-a adus mercanțiștilor admirația lui J. M. Keynes, care le-a dedicat penultimul capitol din *Teoria generală*. Totuși, aceasta nu oferă o explicație corectă a rolului schimburilor economice externe în

cadrul economiei naționale, atât datorită concepției eronate privind izvorul valorii, cât și datorită imposibilității aplicării de către toate țările a politicii balanței comerciale excedentare.

Analizând locul lui Cantemir în cadrul mercantilismului în general și în cel al teoriei comerțului internațional în special, trebuie, de la început, să subliniem *viziunea sa largă cu privire la producția și schimbul de mărfuri*. Astfel, spre deosebire de doctrina economică mercantilistă occidentală, Cantemir include în sfera producției materiale toate ramurile și subramurile în care se creau atunci bunuri și servicii și care aduceau venituri: agricultura, cu cele două sectoare ale sale – producția vegetală și creșterea animalelor, silvicultura, industria extractivă – minierul, diferitele meșteșuguri, comerțul etc., stabilind corect, în funcție de ponderea ce o deținea în economie, locul fiecărei ramuri în ansamblul producției sociale. Situând pe prim-plan agricultura el nu subestimează însă celelalte ramuri. În această direcție, reține atenția, accentul pus de Cantemir pe atragerea sporită a mineralelor utile în circuitul economic²³.

Este vizibil efortul către o concepție cu adevărat sistematică a întregii *economii naționale*, către stimularea activității productive, fapt ce îl apropie mult de Antoyne de Montchréstien, a cărui operă, în speță *Traité de l'économie politique dédié au Roy et à Reyne mère du Roy* (*Tratat de economie politică dedicat regelui și reginei* 1615), este foarte posibil s-o fi cunoscut. În această direcție, nu suntem atât de pesimiști ca André Vène, care susține că în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea nu i se cunoaște lui Antoyne de Montchréstien decât un singur cititor: cardinalul Richelieu²⁴. Să nu uităm relațiile, mai mult decât exce-

lente, pe care Cantemir le-a avut tot timpul cu ambasadorul Franței la Poartă, domnul Fériol, cu care, după cum mărturisea marele nostru domnitor, *prieteșug avea* și în al cărui palat din Galata a găsit de atâtea ori refugiu. Omul de cultură enciclopedică, cu posibilități nelimitate de informare, poate unul dintre cei mai culti oameni din epoca sa, era la curent cu toate ideile progresiste ale vremii aceleia din Europa, în general, și din Turcia și Rusia în special. Apăruse postum, în 1664, cartea lui Thomas Mun, *England's treasure by Forraign Trade: Or, the Ballance of our Forraign Trade is the Rule of our Treasure* (scrisă în 1630). Cantemir nu a cunoscut-o însă în original, *neștiind limba engleză*²⁵. Este posibil însă să o fi citit în traducere franceză sub titlul *Traité du Commerce* având la dispoziție două ediții: una din 1667, iar cealaltă din 1700²⁶. Biblioteca țarului Petru cel Mare era foarte bine aprovizionată cu ultimele noutăți editoriale europene. Este astăzi sigur că Dimitrie Cantemir, scriindu-și *Sistemul religiei muhammedane* în îndepărtata Rusie, avea pe masa de lucru traducerea italiană a cărții lui Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1668), ediția apărută la Veneția în 1672²⁷. Acest lucru nu este valabil, însă, și pentru operele lui Sir William Petty. Este clar, în acest caz, că încercarea lui Vasile C. Nechita de a contrapune concepția generală a lui Cantemir aceleia lui W. Petty nu rezistă la o analiză atentă²⁸. De asemenea, nu poate fi vorba cum crede același Vasile C. Nechita, nici de *opoziția* lui Cantemir vizavi de doctrina fiziocrată, având în vedere faptul că operele fiziocraților au apărut mult după moartea acestuia (1723), “într-o perioadă de vreo 20 de ani, de la 1756 la 1778”²⁹.

Cert este că Dimitrie Cantemir a depă-

șit maniera metodei strict descriptive a fenomenelor economice, desigur în limitele ce i le permiteau timpul său, ideologia și poziția sa socială. De altfel, se poate susține că Dimitrie Cantemir se situa la un nivel european în ceea ce privește claritatea formulării principiilor sale metodologice, aplicarea și respectarea lor. Poate că în niciuna din operele lui Cantemir, gândirea economică nu iese mai bine în relief ca în *Descrierea Moldovei*. De altfel, așa cum a sesizat P. P. Panaitescu, dacă în secolul al XVIII-lea, *Istoria Imperiului Otoman* era cea mai importantă lucrare a lui Dimitrie Cantemir, în timpurile moderne, aceasta este *Descrierea Moldovei*³⁰. În această enciclopedie rezumată a Moldovei, sub aspectul analizei economice, partea a II-a, *Partea politică* este mai cuprinzătoare și bogată și acest lucru nu este, desigur, întâmplător, Cantemir raportând mereu politicul la economic. El a pus pe primul plan politicul, ca urmare a influenței și adoptării ideologiei mercantile. Pe ce ne bazăm când afirmăm acest lucru? În primul rând, pe importanța deosebită pe care Dimitrie Cantemir o acordă comerțului în general, comerțului exterior, în special. El a sesizat faptul că, în condițiile economiei feudale a Moldovei, comerțul reprezenta un factor de progres, un stimulent pentru dezvoltarea producției de mărfuri. A subliniat necesitatea unei balanțe comerciale echilibrate, dacă nu excedentare, punând accentul pe existența a cât mai multor bani în țară. Sunt semnificative în acest sens îndemnul adresat de Cantemir moldovenilor de a se apropia cu mai multă încredere de comerț: “Toți sunt meșteșugari; un moldovean este rareori negustor. Căci moldovenii sunt din naștere atât de trufași și de leneși încât socotesc rușinos orice fel de negus-

torie în afară de vânzarea roadelor pe care le capătă de pe pământurile lor. Aceasta este, cred eu, pricina cea mai de seamă că rar se află în Moldova târgoveț bogat și că țara noastră, deși trimite străinilor mult mai multe mărfuri decât primește de la ei, suferă totuși tot timpul de lipsă de bani. Căci negustorii străini: turci, evrei, armeni și greci, pe care obișnuit îi numim *gelepi* (s.a.), și-au însușit din pricina nepăsării alor noștri, tot comerțul Moldovei, ducând obișnuit la Constantinopol și în alte orașe turme și cirezi întregi de oi și de vite cumpărate pe un preț mic în Moldova și vânzându-le acolo de două sau de trei ori mai scump.

Deoarece însă o bună parte din aceștia nu pot avea în Moldova pământuri și case, cea mai mare parte din acești bani se cheltuiesc în afara țării, puțini din ei se mai întorc dincoace de Dunăre și de-abia ajung la plata tributului datorat turcilor și la alte nevoi obștești.”³¹

Trecând peste afirmația exagerată că moldovenii socoteau rușinos orice fel de negoț, specialiștii demonstrând că, totuși, numeroși negustori erau moldoveni³², remarcăm că, în continuare, Cantemir surprinde în mod real, inexistența unei pături însemnate de negustori autohtoni bogați, deficitul cronic al balanței de plăți și, fapt deosebit de important, deteriorarea continuă a raportului de schimb. Problema *foarfecelui prețurilor* este atinsă de Cantemir și în partea I, cap.VII, când analizează comerțul cu animalele. “În Moldova – scrie Cantemir – cumperi o pereche de boi cu cinci imperiali și iarna chiar cu trei, pe când la Gedanum (Danzig) am aflat că se vând cu patruzeci și cincizeci de imperiali”.³³ La prețuri mici se vindeau în străinătate și alte produse ca vin, sare, lemn, miere, silitră etc. În aceste condiții, comerțul exterior – in-

tuia Cantemir – se transforma mai degrabă într-un canal de scurgere a bogățiilor țării, a venitului național am spune noi, astăzi, decât într-un mijloc de creștere a acestora.

Cantemir ne apare, în acest prim-plan de argumentare, ca un reprezentant al gândirii mercantiliste, dar nu în forma clasic-ortodoxă, arhicunoscută, a mercantilismului apusean, ci într-una acordată la condițiile concret istorice în care a trăit, particularizator genială. El a fost un mare om de știință și un subtil traducător al realităților studiate, iar nu un compilator de doctrine străine. Mercantilismul lui a încorporat fenomenele specifice tranziției de la economia naturală la cea de schimb, în condițiile dominației otomane, ale alimentării visteriei altor țări și pungilor negustorilor străini, din valorile create de poporul nostru. Nu a condamnat însă economia de schimb, ci, dimpotrivă, s-a preocupat permanent să surprindă condițiile posibile pentru realizarea unui comerț avantajos pentru țara sa.

În mod paradoxal, doctrina mercantilistă a lui Cantemir era prea timpurie ca să pună pe prim-plan profitul de înstrăinare – se parcurgea etapa tranziției de la economia naturală la cea de schimb și nu de la economia de schimb la cea capitalistă ca în Apus – și, totodată, era târzie ca să se limiteze la măsuri unilaterale de stimulare a exportului. Ea trebuia să țină seama de realitatea jugului otoman și să se încadreze în coordonatele luptei pentru înălțurarea acestuia, pentru obținerea independenței și a *formării unui stat centralizat*, capabil să promoveze comerțul în special și progresul economic în general.

Problema formării statului centralizat moldav ne conduce, în mod obiectiv, într-un al doilea plan al argumentării noastre, către acel *ideal de autoritate absolută*, și

implicit de subordonare, care a hrănit de altfel, în adâncime, doctrina mercantilistă cantemiriană. Dar, am precizat-o deja, concepția politică a monarhiei absolute formează ideea fundamentală a mercantilismului. Fenomenul ne apare și mai edificator dacă avem în vedere și similitudinile pe care specialiștii le-au depistat, recent, între concepția lui Cantemir cu privire la organizarea politico-statală și aceea a lui Niccolò Machiavelli³⁴. Este foarte probabil ca Dimitrie Cantemir să fi cunoscut opera *Principele* a faimosului florentin. Ea se găsea în multe biblioteci moldave ale timpului, între care și cea a spătarului Toma Cantacuzino, bunul prieten al domnitorului Cantemir³⁵.

Desigur, nu este vorba despre o calchiere a gândirii lui Machiavelli de către Cantemir. De la început, trebuie să remarcăm că cei doi și-au creat opera în condiții istorice diferite: primul, într-o epocă în care burghezia italiană era în plină ascensiune, al doilea, două secole mai târziu, într-o țară în care nu exista burghezie și unde conducerea politică era asigurată de marea boierime, împotriva căreia domnitorul simțea o adversitate înnăscută. Ideea de *beneficiul comunității* este luată de la Machiavelli, fiind caracteristică umanismului civic renașcentist, dar, spre deosebire de acesta, Cantemir o va îndrepta împotriva boierimii, conjugând-o strâns cu aceea de *monarhie absolută*. Ideea de monarhie absolută apare în *Istoria ieroglifică*, este dezvoltată în *Descrierea Moldovei*, fiind cuprinsă și în Tratatul încheiat cu Petru cel Mare în 1711. Ea izvoră din necesitatea pe care a simțit-o Cantemir ca suveran, de a restrânge puterea și abuzurile marii boierimi moldave. În concepția sa, monarhia absolută trebuia să asigure *beneficiul comunității*, să stabilească ordinea și justiția care

să aducă un câștig tuturor claselor sociale, reducând exploatarea la limite *suportabile*. Modelul ei concret l-a văzut realizat în Turcia, Germania și Rusia. Este ciudat că omite tocmai Franța lui Ludovic al XIV-lea³⁶.

O filiație atât de spectaculoasă, care se întinde de la Niccolò Machiavelli la Antoine de Montchréstien, ce trece în mod fertil prin cultura turcă și cea rusă și care își are rădăcinile profunde în spiritualitatea românească, nu poate decât să ne întărească certitudinea în forța de transcendere, peste *mode și timp*, a geniului cantemirian. Negarea prezenței mercantilismului în gândirea economică a lui Dimitrie Cantemir, pentru că nu se suprapune pe tiparul furnizat de Apus, nu este de natură să stimuleze cunoașterea contribuției acestei mari personalități într-un domeniu în care a avut un cuvânt de spus. Originalitatea creației sale nu-l scoate din marele curent de gândire și acțiune cunoscut sub denumirea de mercantilism, ci îl pune în postura reală de mare mentor al acestuia, în alte condiții însă decât cele ale Apusului european.

De remarcat faptul că, analizând întreaga operă a lui Cantemir, se poate urmări evoluția concepției acestuia cu privire la bogăție, de la pământ la bani (aur), lucru făcut pentru prima oară de Pavel Dan, care a insistat poate totuși prea mult pe latura metalistă sau bullionistă a mercantilismului cantemirian³⁷. Format treptat, mercantilismul cantemirian este mai mult *agrar și comerciant*, decât bullionist (metalist).

În realitate, Cantemir scapă clasificărilor generale cu care se operează, de obicei, în analiza curentului de gândire mercantilist. Aceasta deoarece *mercantilismul său sui-generis* este explicabil, dacă ținem seama nu numai de creșterea rolu-

lui comerțului și banilor, de dezvoltarea producției de mărfuri, în general, în Moldova aceluși timp, dar și dacă nu uităm faptul important că Dimitrie Cantemir a trăit mult în Turcia (20 ani) și în Rusia (13 ani), unde a și scris cea mai mare parte a operei sale. Or, în Rusia, la acea epocă, mercantilismul se afirma puternic, desigur într-o formă specifică, denumită de Virgil Madgearu, *mercantilism monopolist*, formă care, paralel cu reformele mercantiliste ale lui Petru cel Mare, a dus în final la apogeul aservirii maselor țărănești, făcând ca toate creațiile politicii economice ale țării să fie efemere, să dea acestui mercantilism un caracter artificial³⁸. În aceea perioadă își scria opera, importantă în materie, și Ivan Tihonovici Posoșkov (1652-1726). Cantemir nu a cunoscut însă lucrările lui Posoșkov: *Despre purtarea războiului*, scrisă în 1701 și publicată în 1793, și *Carte despre sărăcie și bogăție*, scrisă în 1724 și tipărită abia în 1842, domnitorul moldovean murind la 21 august 1723. O studiere atentă și minuțioasă a manuscriselor, documentelor și corespondenței – atât din Turcia, cât și din Rusia – rămase de la Cantemir, poate aduce elemente de importanță capitală și în analiza mercantilismului cantemirian. Descoperirea senzațională, de către Virgil Cândea, a manuscrisului latin autograf a *Istoriei creșterii și descreșterii Imperiului Otoman* în biblioteca de manuscrise și cărți vechi a Universității Harvard, ne umple de speranțe³⁹.

Chiar dacă condițiile obiective l-au împiedicat să înțeleagă și să adopte în întregime sistemul mercantilismului apusean, este clară prezența unor idei mercantiliste originale, apropiate de cele ale lui Antoine de Montchrétien și de cele profesate de Petru cel Mare, dar *necon-*

fundându-se cu ele. Aici se manifestă, încă o dată, geniul lui Cantemir, ce s-a știut face punte dreaptă între Apus și Răsărit, fiind totdeauna el însuși. Ideile sale *mercantilist-comercialiste*, care apar atât de clar în opera lui, constituie o simbioză cu totul excepțională (dar deloc inexplicabilă, dat fiind condițiile în care s-a format și a trăit) între gândirea sa economică, pornind de la o bază specifică și anume aceea a unui sprijinitor ferm al monarhiei absolute, forma cea mai înaintată a feudalismului, și noua gândire ce se înălța tot mai mult, a burgheziei, gândire luminată și de geniul lui Niccolò Machiavelli, Antoine de Montchrétien sau Thomas Mun.

Cei care l-au considerat în mod dogmatic, sărăcindu-i aura, în afara mercantilismului, ca și aceia care se așteptau să găsească în Cantemir un Colbert sunt, desigur, dezamăgiți. Exemplul lui Dimitrie Cantemir ne confirmă, odată mai mult, faptul că mercantilismul, ca doctrină, nu trebuie confundat cu mercantiliștii, că nu se pot face suprapuneri forțate ale unui sistem general peste unele ipostazieri creatoare, particulare. Cantemir a asimilat ideile generale ale acestei doctrine, progresiste pentru timpul său, dar și-a făurit pe această bază o gândire economică proprie, izvorâtă din cunoașterea condițiilor specifice, particulare, ale Moldovei acelor veacuri. Și chiar dacă cea mai mare parte a operei sale și-a creat-o, din cauza vicisitudinilor istoriei, pe meleaguri străine, lucrarea sa de căpătâi – *Descrierea Moldovei* –, în care se afirmă cel mai pregnant și ideile sale economice, rămâne prin întreg conținutul său *o operă profund națională*. Ea reflectă o observație atentă și sistematică a stărilor de lucru din Moldova, efectuată cu un scop bine definit, și nu o cunoaștere întâmplă-

toare. Numai aceasta i-a permis elaborarea unei lucrări atât de vaste și complexe, cu un caracter atât de științific, care conținea idei avansate ce depășeau, în multe privințe, însăși epoca în care a fost creată.

Așadar, un mercantilist român – Dimitrie Cantemir – care, având meritul de a se situa printre cei mai de seamă reprezentanți ai acestor doctrine economice, a creat o operă profund originală, inspirată în întregul său din realitățile concret-istorice ale țării și poporului său. Se cuvine de aceea ca, la lumina din portretul căli-

nescian făcut marelui învățat – “Voievod luminat, ambițios și blazat, om de lume și ascet de bibliotecă, intrigant și solitar, mânduitor de oameni și mizantrop, iubitor de Moldova lui după care tânjește și aventurier, cântăreț în tambură țarigrădean, academician berlinez, prinț rus, cronicar român, cunoscător al tuturor plăcerilor pe care le poate da lumea, Dimitrie Cantemir este Lorenzo de Medici al nostru.”⁴⁰ – să mai adăugăm o rază: și un priceput în economie – *oeconomiae peritus*. De fapt, *primul nostru economist de marcă*.

Note

1. Vezi Cristina Bîrsan, *Dimitrie Cantemir și lumea islamică*, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 16.
2. *Ibidem*, p. 133.
3. Vezi Virgil Cândea, Manuscrisul original al “Istoriei Imperiului Otoman” de Dimitrie Cantemir, în *Incrementorum et Decrementorum Aulae Othmannicae. Libri tres*, București, Editura Roza Vânturilor, 1999, p. XVII-LVII și Cristina Bîrsan, *op. cit.*, p. 19.
4. Vezi P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir – viața și opera*, București, Editura Academiei RPR, 1958.
5. Această problemă mă preocupă de 30 de ani. Student fiind, am prezentat, în cadrul lucrărilor celei de a XI-a sesiuni a cercurilor științifice studențești (22-23 aprilie 1967, A.S.E. – București), comunicarea *Aspecte ale gândirii economice în lucrarea lui Dimitrie Cantemir “Descrierea Moldovei”*. Mai târziu, am publicat în *Tânărul Leninist* nr.9/septembrie 1973, studiul *Dimitrie Cantemir – primul nostru mare economist*, iar cu ocazia tricentenarului nașterii marelui cărturar român, studiul *Gândirea economică a lui Dimitrie Cantemir în Probleme Economice*, Anul XXVI, nr.10, octombrie 1973 (în colaborare).
6. Vezi Pavel Dan, Despre concepția economică a lui Dimitrie Cantemir, în *Studii și referate economice*, București, Editura Academiei RPR, 1954, p. 127-138.
7. Dan Zamfirescu susține că Dimitrie Cantemir “a fost și a rămas, chiar după apariția lui B. P. Hasdeu, Mihai Eminescu, Nicolae Iorga, Lucian Blaga, G. Călinescu și Mircea Eliade, întruchiparea cea mai vastă a geniului românesc și cea mai trainică glorie a lui în universalitate” în prefața la *Incrementorum et Decrementorum...*, ed. cit., p. VII.
8. Nicoale Iorga, luând în considerație evenimentele amintite în *Istorie*, a concluzionat că aceasta a fost scrisă în anii 1715-1716, stabilind data finalizării între august-noiembrie 1716, dată finală cu care vor fi de acord ulterior și alți cercetători (P. P. Panaitescu); cf. Cristina Bîrsan, *op. cit.*, p. 16.

9. N. N. Constantinescu, *Istoria Gândirii Economice Românești. Studii*, București, Editura Economică, 1999, p. 102.
10. Vezi Edgar Stevenson Furniss, *The Position of the Laborer in a System of Nationalism. A Study of the Labor Theories of the Later English Mercantilists*, Boston și New York, Houghton Mifflin Co., 1920; René Gonnard, *Histoire des Doctrines Monétaires dans ses Rapports avec l' Histoire des Monnaies*, Paris, Sirey, 1935, vol. I, p. 141-289 și vol. II, p. 1-215; Eli F. Heckscher, *Mercantilism*, Londra, George Allen and Unwin Ltd., 1935, vol. I și vol. II; Jacob Viner, *Studies in the Theory of International Trade*, New York și Londra, Harper and Brothers Publishers, 1937; Fernand Braudel, *Jocurile Schimbului*, București, Editura Meridiane, 1985, vol. I, p. 152-274 și vol. II, p. 194-245; *Structurile Cotidianului*, București, Editura Meridiane, 1984, vol. II, p. 206-263; *Mediterranean și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, București, Editura Meridiane, 1985, vol. II, p. 319-376 și vol. III, p. 9-139 (în special Cap. 2 – Argintul Americii); Joseph J. Spengler, *Mercantilistes, Physiocrates et théorie de la croissance*, în Bert F. Hoselitz (coordonator), *Théorie de la croissance économique*, Paris, Dunnod, 1970, p. 1-137; J. M. Keynes, *Teoria generală a folosirii mâinii de lucru, a dobânzii și a banilor*, București, Editura Științifică, 1970, capitolul 23 (Însemnări despre mercantilism, legile contra cametei, banii ștampilați și teoriile subconsumului), p. 337-374; Joseph A. Schumpeter, *Histoire de l'analyse économique*, Paris, Éditions Gallimard, 1983, vol. I (*L'âge des fondateurs*) și, în special, capitolul VII (*Les écrits "mercantilistes"*), p. 464-514; Karl Pribram, *Les Fondements de la pensée économique*, Paris, Economica, 1986, p. 31-90; Ernesto Screpanti și Stefano Zamagni, *An Outline of the History of Economic Thought*, Oxford, Clarendon Press, 1993, p. 23-24; Alain Barrère, *Histoire de la pensée et de l'analyse économiques*, Tome I, Paris, Éditions Cujas, 1994, p. 83-126 (unde se face o analiză foarte interesantă a mercantilismului fiduciar, ca o variantă a celui metalist, pe baza lucrării *Considérations sur le numéraire et le commerce*, publicată de John Law în 1705); Mark Blaug, *La pensée économique* (5e édition), Paris, Economica, 1999, p. 13-24; Alessandro Roncaglia, *The Wealth of Ideas. A History of Economic Thought*, Cambridge University Press, 2006, p. 18-52.
11. Vezi A. Schatz, *L' individualisme économique et social*, Paris, 1900, p. 16-17.
12. Vezi George J. Stigler, *Naissance et développement de la pensée économique moderne*, în *Problèmes économiques* nr. 1848/1983 p. 3-10.
13. G. Stigler, *op. cit.*, p. 4
14. P. Harsin, *Les doctrines monétaires en France aux XVI-e et XVIII-e siècles*, Paris, 1928, p. 12.
15. Vezi Eli F. Heckscher, *op. cit.*, vol. I, p. 19.
16. Vezi *The Encyclopaedia Britannica*, New York, Eleventh Edition, vol. XVIII, 1911, p. 148 și Mark Blaug, *op. cit.*, p. 14.
17. Vezi Eli F. Heckscher, *op. cit.*, vol. I, p. 326-455.
18. Eli F. Heckscher atribuie lucrarea lui John Hales. Cercetări recente arată însă că ea trebuie atribuită lui Sir

Thomas Smith. Vezi, în acest sens, Fernand Braudel, *Jocurile Schimbului*, vol. II, p. 337 (nota 235).

19. Ultimele două, E. F. Heckscher le consideră ca fiind cele mai cunoscute scrieri în domeniu. Vezi E. F. Heckscher, *op. cit.*, vol. I, p. 344 (nota nr. 2). Mun rămâne însă, liderul de necontestat în gândirea mercantilistă prin claritatea și audiența imediată a operei sale. Marx avea deci dreptate să-l atace pe Dühring, atunci când încerca să-l pună în această postură pe Serra (vezi Fr. Engels, *Anti-Dühring*, ediția a IV-a, București, Editura Politică, 1966, p. 231). Totuși, Marx greșea când scria că lucrarea lui Mun, *A Discourse of Trade from England into the East Indies (Considerații asupra comerțului dintre Anglia și Indiile Orientale)* ar fi apărut în 1609, deci cu 4 ani înaintea lui *Breve Trattato delle cause passano far abbondare li regni d'oro e argento non sono miniere (Scurt tratat cu privire la mijloacele de a aproviziona din belșug cu aur și argint regatele care nu dispun de zăcămintele de metale nobile)* de A. Serra. În realitate *A Discourse of Trade from England into the East Indies* a fost publicat în 1621 și nu putea să fie scris înainte de 1615, an în care Mun s-a alăturat Companiilor Indiilor Orientale (vezi Eric Roll, *A History of Economic Thought*, Londra, Faber and Faber Ltd., 1962, p. 76-77. De asemenea, vezi J. Viner, *Studies in the Theory of International Trade*, New York, Harper and Brothers Publishers, 1937, p. 11 și Alessandro Roncaglia, *op. cit.*, p. 42). De asemenea, Marx este pradă erorii și atunci când datează apariția ultimelor două lucrări ale lui W. Petty.

Astfel *Sir William Petty's Quantulumcumque Concerning Money* era scrisă în 1682 și publicată în 1695, la patru și nu la zece ani cum credea Marx, de lucrarea *Political Anatomy of Ireland* scrisă în 1672 și publicată prima oară în 1691, așa cum afirma Dühring, ironizat pe nedrept în acest caz (vezi Fr. Engels, *op. cit.*, p. 233 și E. Roll, *op. cit.*, p. 101).

20. Thomas Smith, *Discours of the common Weal of this Realm of England*, în Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. I, p. 240.
21. Fernand Braudel, *op. cit.*, p. 240 și 241; vezi și J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Londra, George Allen and Unwin Ltd., 1955, p. 345-362.
22. Vezi E. F. Heckscher, *op. cit.*, vol. II, p. 335.
23. Vezi Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, Editura Academiei R.S.R., 1973, p. 101-105.
24. Vezi André Véné, *Antoyne de Montchrétien et le nationalisme économique – thèse pour le doctorat*, Paris, 1923, p. 8.
25. Vezi C. C. Giurescu, *Descriptio Moldaviae*, în revista *Luceafărul*, nr. 9, 1967.
26. Vezi Joseph A. Schumpeter, *Histoire de l'analyse économique*, ed. cit., vol. I, p. 489 și 490, nota nr. 3.
27. Vezi Cristina Bîrsan, *op. cit.*, p. 72.
28. Vezi Vasile C. Nechita, Dimitrie Cantemir și începuturile gândirii economice românești, în *Era socialistă* nr. 15/1973, p. 42.
29. Ch. Gide și Ch. Rist, *Istoria Doctrinelor Economice*, Ed. Cassei Școalelor, București, 1926, p. 14.
30. Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 169.
31. Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 297 și p. 299.

32. Vezi Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Studii*, 1968, nr. 1, p. 29-51. cf. N. Stoicescu, Note, în Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 305.
33. Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 115.
34. Vezi Nicolae Stoicescu, Demeter Cantemir and Niccolò Machiavelli, în *Dacoromanie, Jahrbuch für Östische Latinität* nr. 2/1974, p. 146-154.
35. Vezi Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului C. Cantacuzino*, București, Editura Minerva, 1973, p. 84.
36. Vezi Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. IV – *Istoria ieroglifică*, București, Editura Academiei R.S.R., 1973, p. 62, unde la Scara numerelor și cuvintelor streine tâlcuitoare pentru monarhie se dă stăpânire carea singură stăpânește precum iaste a Turcului, a Niamțului, a Moscului.
37. Vezi Pavel Dan, *op. cit.*, p. 30-131.
38. Vezi Virgil Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, Editura Independența Economică, 1940, p. 14-15.
39. Vezi Virgil Cândea, *D. Cantemir – Istoria Imperiului Otoman. Prefață*, în *Manuscriptum* nr. 2/1985, p. 17-42 și nr. 1/1986, p. 33-36.
40. G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Fundația regală pentru literatură și artă, 1941, p. 47.

